

Orosz birodalmi viktimológia

Andrzej Nowak: *Az orosz birodalom áldozatai – a birodalom mint áldozat*,
Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2022, 334 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.2.7

A Szovjetunió összeomlása után régi-új keretek között, a nyugati és az orosz világ kettős ölelésében éledt újjá az úgynevezett köztes Európa. E sajátos térség múltjára és jelenére világít rá az Örökség Kultúrpolitikai Intézet „Nyugat-eurázsiai idő” címmel 2015-ben elindított nagyszerű és hiánypótló sorozata, amelynek a legutóbbi kötete Andrzej Nowak, a krakkói Jagelló Egyetem és a varsói Lengyel Tudományos Akadémia professzorának, a lengyel–orosz kapcsolatok nemzetközileg elismert kutatójának az esszéiből közöl válogatást.

A könyv tizenhárom, döntően 2003 és 2007 között megjelent írást tartalmaz, mindegyik az orosz birodalmiság, a centrum és a periféria, valamint Európa és Oroszország viszonyának a kérdéskörét vizsgálja, különböző megközelítésben. A közös elem, amely összefűzi a megjelentetett tanulmányokat, a lengyel nézőpont, a lengyel–orosz viszony története, hiszen elsődlegesen ezen a szűrőn keresztül kapunk választ a felvetett kérdésekre. A lengyel fókusz nemcsak a szerző származása, hanem – leginkább – az a tény is indokoltá teszi, hogy a lengyelek az Orosz Birodalom egyben tartása szempontjából folyamatos veszélyforrásnak bizonyultak. Az alábbiakban csak az általam legfontosabbnak és legérdekesebbnek ítélt írásokra térek ki részletesebben.

Az orosz impériumot nem az tette igazán különlegessé, hogy soknemzetiségű államalakulat volt, hanem többek között az, hogy a centrum–periféria fogalompár, a kettő közötti viszonyrendszer hagyományos értelmezése egyáltalán nem illett rá: a (nyugati/északi) perifériát jelentő térség mind gazdaságilag, mind társadalmilag fejlettebb volt, és kulturálisan is eltérő képet mutatott, mint a centrum. Ez még inkább elmélyítette az önállósodni vágyó területek és a központ közötti feszültséget. Ebből az ellentmondásos helyzetből következett, hogy a periféria (pl. Lengyelország és Finnország) – legalábbis egy ideig – a központnál jóval szélesebb szabadságjogokkal, akár saját alkotmánnyal is rendelkezhetett a birodalmon belül, ami természetesen kiváltotta az utóbbi elitjének az elégedetlenségét. A Brit Birodalomban például elképzelhetetlen lett volna, hogy a gyarmatok renitens értelmiségeit büntetésből Londonba, a birodalom középpontjába száműzzék. Azonban sok más, nem orosz értelmiségihez hasonlóan a nagy lengyel romantikus költő, Adam Mickiewicz esetében

is pontosan ez történt. Miután 1823-ban a lázadó társaival együtt elfogták, elrendelték Szentpétervárra, az orosz fővárosba költözését. A soknemzetiségű karakter, a centrum és a periféria sajátosan orosz viszonya tovább erősítette azt az orosz fenyegetettségérzést, amelyre 1946-ban az amerikai diplomata, George Kennan is rámutatott a híres „hosszú táviratában”, amelyben ideológiai fogódzót igyekezett nyújtani az Amerikai Egyesült Államoknak a Szovjetunióval szembeni addigi előzékeny magatartása hidegháborúra történő hangolásához.

A kötet „A birodalom áldozatai – a birodalom mint áldozat. Adalék az értelmezéshez” című nyitótanulmánya az áldozatiság problémájának az orosz birodalmi gondolkodásban betöltött szerepét járja körül. A birodalom szétesésétől, azaz a peremvidékeken élő nem orosz nemzeteknek a központ iránti kellő lojalitásának a hiányától való félelem az alapító Nagy Péter óta folyamatos jelenségnek bizonyult. Nowak e kontextusban mutat rá az áldozatiság fogalmának a kettős orosz értelmezésére, annak a kérdésnek a feszegetésével, hogy voltaképpen ki és kinek esik áldozatául. I. Miklós cár (1825–1855) erőszakos önkényuralmi időszakának középpontba helyezésével megállapítja, hogy a birodalom egyben tartásának az ára a perifériák szabadságának, identitásának akár a legdurvább eszközökkel történő elnyomása volt. Azaz az orosz birodalmi központ és (orosz) értelmisége arra a felismerésre jutott, hogy annak érdekében, hogy az Orosz Birodalom ne váljon áldozattá, a birodalom nem orosz népeinek kell felvállalniuk, elfogadniuk az áldozati szerepet, lemondva a saját identitásukról.

Nowak a lengyel–orosz viszony ismertetésén keresztül igyekszik választ adni arra a kérdésre, hogy egyáltalán volt-e lehetőségük a feleknek bármilyen kompromisszumos megoldást találni a békés együttélésük érdekében, illetve az oroszokhoz való hűség elképzelhető volt-e a lengyelek számára a saját identitásuk feladása nélkül.

A szerző a válaszhoz áttekinti a 20. század első évtizedeiben keletkezett orosz publicisztikai műveket (pl. Vaszilij Rozanov, Mihail Menysikov és Pjotr Szavickij írásait), amelyek a perifériák, azaz a birodalom nem orosz népei áldozatvállalásának a szükségszerű voltát kívánták igazolni, elsődlegesen az Orosz Birodalom egyediségének, különlegességének a hangsúlyozásával. Ennek lényege szerintük, hogy az orosz birodalmi alakzatból hiányzott a kizsákmányoló, gyarmattartó, agresszív attitűd – szemben a nyugati kolonizáló magatartással –, ráadásul olyan egyetemes jótéteményeket, értékeket kínált a perifériák népeinek, amelyek bőséges kompenzációt jelentettek számukra az „önzően lokális”, saját „alacsonyabb értékű” nemzeti identitásuk elvesztéséért.

Ugyanezt a kérdést járja körbe bővebben a kötet két további írása – „A lengyel értelmiség orosz szemmel. Vaszilij Rozanov észrevételei”, valamint „Az értelmiség helye a birodalmi struktúrában (A központi ellenelit asszimilációs szerepe)” –, amelyek a centrum és a periféria viszonyát egy másik aspektusból

vizsgálják. A szerző arra mutat rá, hogy a lojalitás kikényszerítésének a szándéka, a periféria lázadó elitjének a birodalmi központba terelése a várttal éppen ellenkező hatást váltott ki: a lázadók, akik nem akartak, illetve nem tudtak beolvadni a központi elitbe, annak az ellenelitjével léptek szövetségre, amivel megerősítették a cári rezsimmel szemben állók táborát. „A »lengyelség« (lengyel nemzeti projekt), »lettség«, »zsidóság« (cionizmus), »grúzság« stb. menekültjei nélkül a központi ellenelit képtelen lett volna megdönteni a cári hatalmat 1917-ben” – vonja le a szerző a következtetést.

Az áldozatiság kérdése azonban nemcsak a centrum és a periféria, de Oroszország és a Nyugat viszonyában is tetten érhető. „Oroszország születésével egy időben megszületik a fenyegetettségének érzése is, az attól való félelem, hogy elveszítheti civilizációs identitását, ezért állandó védekezésbe kényszerül a politikai és spirituális gyarmatosítás fantomjával szemben” – hangsúlyozza a szerző a „Megmenteni Oroszországot, megváltani a világot (A posztszovjet értelmiség messianizmusa és a történeti narratíva)” című tanulmányában, rámutatva ezzel az orosz fenyegetettségérzet másik forrásvidékére is. A viktimitás és a küldetés-tudat a közelmúlt gondolkodásában is összeér: az orosz messianizmus legújabb alakváltozatait tárgyaló írásában a szerző azokat a radikális orosz értelmiségi fejtegetéseket emeli ki, amelyek a „nyugatellenes történelmi revans” szükségességét hirdetik, illetve a *Pax Americana*, a „nyugati nihilizmus kulturális agressziója” és a Nyugaton hódító „halálkultúra” helyett kívánnak egy civilizációs alternatívát felmutatni.

A Nyugattal/Európával való viszony kapcsán ismertetett orosz reflexió hasonlóképp kettős, illetve ellentmondásos. Itt is markánsan megjelenik az áldozatmotívum. A Nyugat az orosz értelmezésben fenyegetésként, veszélyforrásként (ld. Napóleon oroszországi hadjárata), illetve Oroszország cserbenhagyójaként, elárulójaként (a krími háborúban csakúgy, mint a Szovjetunió felbomlásakor) jelenik meg. Ebben a megközelítésben Oroszország Európa, azaz a Nyugat áldozataként, másfelől pedig annak megváltójaként, azaz olyan államként lép fel, amely még hatalmas áldozatok árán is az egyre erőtlenebbé váló, hanyatló és romlásra kárhoztatott Nyugat megmentésére siet, meggyógyítva, illetve megújítva azt (Napóleon legyőzése, bolsevik hatalomátvétel, a nyugati világ megszabadítása a hitleri Németországtól stb.).

Az „Oroszország és Európa, avagy geopolitikai orientációk az orosz gondolkodásban (1917 előtt)” című tanulmány az oroszoknak a térrel kapcsolatos reflexióit, illetve azokat az ideológiai mozgatórugókat tekinti át, amelyek a terjeszkedés geopolitikai irányait is meghatározzák. Az orosz (birodalmi) civilizációs identitás összetett voltát érzékelteti, hogy egyszerre három nagy birodalmi alakulat örököséiként tekintett önmagára: Európa felé a Kijevi Ruszra, Délkelet-Európa és a Balkán irányába a „3. Róma” koncepció jegyében Bizáncre, míg Ázsia felé a mongol kánságra hivatkozva igyekezett teret foglalni. Nowak rámutat arra,

hogy míg Nagy Péter a Nyugat felé fordulással gyakorlatilag elismerte Oroszország periferikus helyzetét, addig Nagy Katalin nála sokkal grandiózusabb dimenzióban gondolkodott: Ázsia felé fordult, Oroszországra Eurázsia központjaként tekintett; olyan birodalomként, amely a görög gyökerekhez visszanyúlva nemcsak Bizánc, de igazi civilizátorként Athén örököse is egyben.

A harmadik, „Hogyan buknak el és születnek újjá a birodalmak? Változatok az orosz témára” című írás a modernizáció és a birodalmi legitimitás, a modern kor és a birodalom összeegyeztethetőségének, a kommunizmus és a modernizáció viszonyának a kérdését feszegeti. A birodalmi nemzet nélküli Szovjetunió kapcsán arra a következtetésre jut a szerző, hogy „a szovjet birodalmi kolosszusnak nem a lába, hanem a szíve volt agyagból”, a veszélyhelyzetekben ugyanis épp a központja bizonyult a leggyengébbnek.

„Az orosz geopolitika kísértései (1991 után)” címet viselő tanulmányban Nowak példákkal támasztja alá, hogy a hivatalosan is támogatott orosz történészek, gondolkodók a geopolitikát voltaképpen nem akadémiai tudományként művelik, hanem ideológiaként, a „birtokaikat elvesztő országok kísértéseként”. Márpedig, ahogy arra a szerző rámutat:

„Oroszország nem a földrajznak, nem a geopolitikának, hanem az olyan embereknek köszönhetően van Európában, mint [Joszip Alekszandrovics] Brodskij, mint a mestere, [Anna Andrejevna] Ahmatova, mint [Oszip Emiljevics] Mandelstam és mint mindannyiuk patrónusa, [Alekszandr Szergejevics] Puskin. Néha őket is megkísértette »egy csokorra való geopolitikai megérezés«, de nem e megérezéseknek köszönhetően, hanem ezek ellenére van valami lényeges, amit Oroszország ajánlhat a világnak – amelyet nem oszthatnak fel kiagyalt geopolitikai sémák szerint. Az emberek, nem pedig az üres térségek világának.”

A közelmúlt orosz geopolitikai és történettudományos gondolkodásában – bár más hangsúlyokkal – rendre megjelentek/megjelennek az orosz reflexió „örökzöld elemei”: a birodalmiság, a messianisztikus küldetés, az áldozatiság, a fenyegetettség stb. A kiindulópont ebben az esetben a Szovjetunió megszűnése, aminek az átértékelése már a 2000-es évek elején kezdetét vette. Azóta a becsapottság, Oroszország kisemmizettségének az érzete egyre inkább uralkodóvá válik, ami újra a Nyugat árulásának, Oroszország-gyűlöletének a gondolatával társul. Ezzel párhuzamosan Sztálin szerepének az újraértékelése (Oroszország megmentése, az orosz büszkeség visszaadása) is megkezdődött – elegendő itt a sztálinizmus egyik apológé-tája, a történész-politikus Natalija Alekszejevna Narocsnyickaja jellegzetes írásait kiemelni, amelyeket a szerző részletesen elemez. A történelmi események ideológiai alapú, az adatokat, a történelmi tényeket szelektív módon, sokszor hamisan tálaló orosz emlékezetpolitikai megközelítés az 1920-as

lengyel–szovjet háborút, a Molotov–Ribbentrop-paktumot és Lengyelország lerohanását egyaránt az önvédelemből következő szükségszerűségként értelmezi.

Nekünk, kelet-közép-európaiaknak a leginkább baljósnak az tűnik, hogy ezek a geopolitikai koncepciók igencsak lebecsült szerepet tulajdonítanak a közép- és kelet-európai régióknak – mi több, még a létjogosultságát is megkérdőjelezzik. Ezen eszmefuttatások szerint a térségbeli népek voltaképpen két alternatíva közül választhatnak: vagy boldogan beilleszkednek az orosz érdekszférába, vagy meg kell elégedniük a nyugati világ „négerjeinek”, „proletárja-inak”, „csicskásainak” – attól függően, hogy az adott szerző melyik kifejezést részesíti előnyben – az alantas és alávetett szerepkörével. Igaz, hogy az orosz gondolkodók ez esetben alapvetően a szláv népekről beszélnek, ám a szlavofilok második generációját képviselő Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkijnek a 19. században megfogalmazott fejtegetései óta tudható, hogy mindez a térség nem szláv népeire sem jelenthet üdvözítőbb perspektívát, sőt...

Nowak nagyszerű írásai igazi szellemi kalanddal érnek fel. A tanulmányok segítenek megérteni az orosz gondolkodás sajátosságait, annak rendre visszatérő elemeit, az orosz birodalomépítés mozgatórugóit, az orosz fenyegetettség- és bizonytalanságérzet, valamint az újraértelmezett orosz messianizmus összetevőit. Mivel a tanulmányok erőteljesen lengyel nézőpontból íródtak, plasztikus képet kaphatunk a félelemekkel, tragikus fordulatokkal, gyanakvással terhelt lengyel–orosz viszony alakulásáról. Nowak impozáns irodalmi és szellemtörténeti műveltség, hatalmas ismeretanyag birtokában, szélesre tárt perspektíván keresztül tekint a vizsgálata tárgyára, olyan, ma is releváns következtetéseket megfogalmazva, amelyek a jelenlegi háborús események értelmezésében is segítséget nyújthatnak.

Hammerstein Judit